

Archetypy krajiny ako významný fenomén kultúrnej krajiny

Hreško, J., Mišovičová, R.: Landscape Archetypes as an Important Phenomenon of Cultural Landscape. *Životné prostredie*, 2018, 52, 4, p. 213 – 220.

The landscape view provided by aerial and satellite photography enables differentiation of the extent of horizontal relations and physiognomic landscape changes and development that cannot be captured by ordinary terrestrial mapping. In addition, knowledge of the Slovak landscape types and their use provides differentiation of the archetypes which reflect relationships between human activities and changes in the composition of landscape structural elements. Herein, we discuss the initial approaches used in landscape archetypes identification and classification and also the creation of new methodical searching processes in temporal and spatial landscape changes. We selected model landscape archetypes of lowlands, highlands and mountain-alpine areas and also functional landscape types. The model archetypes define landscape element diversity and the extent of human influence on landscape, and they also clarify the relationship between landscape structure, landscape element patterns and the processes which determined their formation. The archetype analysis confirmed that objective knowledge of the landscape's development requires an integrated approach to assess the significance of factors and conditions of landscape change. It is important to accept the natural and spatial conditions and the historical and socio-economic factors that determined subsequent changes in landscape element character and spatial arrangement. Finally, we propose management measures for those areas with archetype occurrence.

Keywords: landscape archetype, remote sensing, landscape changes, landscape social-economic development

Pod pojmom kultúrna krajina chápe väčšina autorov cieľavedomou činnosťou a človekom pretvorenú prírodnú krajinu. Jej prívlastok je odvodený od slova kultúra, pochádzajúceho z latinského cultura, ktoré malo od začiatku dvojaký význam: obrábanie pôdy a starostlivosť o duševné hodnoty.

Kultúrna krajina a archetypy krajiny

Tam, kde sa človek natrvalo usídlil a začal sa venovať poľnohospodárskej činnosti, zmenila sa prírodná krajina na tzv. kultúrnu. Tento prívlastok má zdôrazniť, že ide o krajinu kultivovanú a obrábanú, stojacu v protiklade ku krajine prírodnej a neobhospodarovanej. Náznaky na pojem kultúrna krajina sa diferencujú pri posudzovaní stupňa pretvorenia prírodnej krajiny. Kultúrna krajina predstavuje otvorený, prírodno-antropogénny systém, ktorý je výsledkom pôsobenia človeka a spoločnosti v čase a priestore. Čas a priestor pritom predstavujú dve najdôležitejšie univerzálne dimenzie, v ktorých prírodné a ľudské sily spoločne formujú a permanentne pretvárajú prírodnú krajinu na krajinu kultúrnu.

Archetypy krajiny predstavujú tak historický, ako aj súčasný stav krajinnej štruktúry, ktorý reflektuje socioekonomické vplyvy človeka v kontexte prírodných podmienok daného územia. Základným atribútom vymedzenia archetypov je ich fyziognómia, ktorá je daná geometrickými tvarmi a spôsobom usporiadania

krajinných prvkov v priestore, ako výsledok interakcií využívania (ľudského faktora) a prírodných procesov. Základnou vlastnosťou archetypov je dynamika formovania priestorového usporiadania krajinných prvkov spravidla na báze limitov, daných vlastnosťami prírodných zložiek, ako je georeliéf, geologická štruktúra alebo hydrologický režim územia.

Archetypy krajiny sú celistvé, syntetické priestorové štruktúry vyčleňované v hierarchickom a logickom slede a charakterizované z hľadiska socioekonomického aj prírodného. Predstavujú také územia, ktoré svojou fyziognómiou – textúrou, pravidelnosťou vzorov prvkov a ich usporiadaním – odrážajú úzky vzťah medzi spôsobom využitia krajiny a prírodnými podmienkami. Rozhodujúcim faktorom na formovanie textúry krajiny, tvarov, vzorov a ich usporiadania je georeliéf a jeho atribúty (morfometrické, polohové, morfodynamické a morfoštruktúrne, resp. ich kombinácie). Georeliéf je zároveň relevantné kritérium na kategorizáciu archetypov, najmä jeho genézu a na ňu nadväzujúce krajino tvorné procesy.

Pri pohľade na niektoré typy krajiny pozorujeme vysokú usporiadanosť a úzku spätosť krajinných prvkov a georeliéfu. Prvou otázkou je, prečo sa človek pri využívaní krajiny nechal limitovať do tej miery, že vytvoril nové črty v textúre krajiny, a aký to má význam z hľadiska súčasného využívania krajiny. Koncept archetypov krajiny je pomerne široko chápaný prístup

pri regionalizácii krajiny, ktorý na rozdiel od geosystémového prístupu na báze vertikálnych vzťahov medzi zložkami krajiny preferuje horizontálne, resp. horizontálno-vertikálne vzťahy medzi prvkami druhej krajiny štruktúry na báze ich priestorového usporiadania, geometrických tvarov a ich kompozícií. V priestorovom chápaní je to regionálna jednotka vymedzená na základe vybraných typologických kritérií druhej krajiny štruktúry, pričom reprezentuje ďalší zo spôsobov vyčlenenia chorických jednotiek krajiny s využitím interpretačných metód diaľkového prieskumu Zeme (DPZ). V súčasnosti, keď máme k dispozícii širokú ponuku vysoko kvalitných produktov DPZ, je možnosť aplikácie vymedzovania takto definovaných archetypov takmer bez obmedzení.

Pod archetypom krajiny rozumieme spôsob adaptácie krajiny na vplyvy a zmeny vyvolané činnosťou človeka, v podmienkach Slovenska od mladého paleolitu až po súčasnosť. Podľa Mičiana (1977) sa na hraniciach susediacich priestorových jednotiek krajiny (komplexov, typov) odohrávajú najintenzívnejšie procesy a javy. Archetyp je práve takým územím, resp. touto časťou krajiny, ktorý spravidla tieto hranice integruje a je charakteristický pestrou škálou zmien a procesov, ktoré prebiehajú na rozhraní jednotiek s odlišnými vlastnosťami. Archetyp ako reálna časť krajiny je významný predovšetkým konektivitou, pretože prepája často odlišné krajinné typy.

Základným kritériom priestorového vymedzenia archetypu sú vzory usporiadania prvkov využívania krajiny. Viaceré archetypy sú na jednej strane fyziognomicky príbuzné, na strane druhej sa v ich textúre vyskytujú špecifické črty, resp. vzory, ktoré sú významným indikátorom ich klasifikácie. Ďalej sú to morfometrické, polohové, morfodynamické a morfoštruktúrne atribúty, resp. ich kombinácie. Tieto interakcie signalizujú charakter procesov, ktoré v krajine určovali formovanie a vývoj krajinného typu. Usporiadanosť a pravidelnosť vzorov implicitne alebo aj explicitne vyjadruje podmienenosť ich genézy jedným významným faktorom, resp. procesom. Každý archetyp zároveň nesie stopy pôvodnosti, zmien a tlakov ľudských aktivít v reálnych podmienkach a za spolupôsobenia viacerých faktorov prostredia, predovšetkým geomorfologických procesov, ktoré majú často charakter prírodných hrozieb (hazardov). Archetyp krajiny je kvázi homogénne územie odlišné od svojho súčasného okolia, charakteristické špecifickým spôsobom a intenzitou využívania krajiny s typickým zastúpením krajinných prvkov v krajine, naviazaných na formy georeliéfu a ich usporiadaním v priestore.

Pri výskume archetypov krajiny je možné použiť jednu z troch úrovní chápania archetypu:

1. *kultúrne archetypy* vnímané cez znaky architektúry objektov v krajine, ktoré skúma archeológia krajiny (praveké sídliská, rondely, obranné valy, stredoveké mestské jadrá a pod.); Gojda (2000) vyjadril po-

trebu výskumu archetypov historickej krajiny a jej komponentov v praveku, protohistórii, rannom a vrcholnom stredoveku a v novoveku (typy sídel, fortifikácie, funerálne a rituálne objekty, hranice, komunikácie, exploatovaná krajina – polia, pastviny, nivy, lesy, industriálne zóny atď.);

2. *kultúrno-prírodné archetypy* sú výsledkom limitovanej činnosti človeka v dôsledku prírodných faktorov, akými sú poloha na georeliéfe – strmé svahy, úzke údolia, izolované vyvýšeniny, morfodynamické procesy – meandrujúce vodné toky, erózne procesy, procesy svahových pohybov, ako sú zosuvy, skalné rútenia, lavíny a pod.;
3. *prírodno-kultúrne archetypy* chápané ako výsledok dlhodobého pôsobenia človeka na krajinu, dôsledkom čoho je výraznejšia zmena prírodných podmienok vytvorená s cieľom efektívnejšie využívať prírodné zdroje; výsledky týchto aktivít sa nachádzajú v krajine v podobe prvkov ľudovej architektúry, stavieb, sakrálnych objektov, historických prvkov súvisiacich s využívaním pôdy a historických technológií.

Modelové archetypy krajiny na Slovensku

Priestorové vymedzenie archetypov predstavuje systém typizácie krajiny „zhora“, vychádza z atribútov druhej krajiny štruktúry s dôrazom na vyskytujúce sa formy reliéfu, ktoré sú následne interpretované. Táto metóda sa opiera o interpretáciu leteckých snímok a o spracovanie v prostredí GIS (Hreško, Kanásová, Petrovič, 2010). Modelové archetypy sú kategorizované podľa typov krajiny (nížinná, stredohorská a vysokohorská) a podľa funkčných typov krajiny (vinohradnícka, tradičná agrárna a kultúrno-sídelná), ktoré zodpovedajú aj geoekologickým typom podľa práce Miklós, Izakovičová a kol. (2006).

Na Slovensku boli identifikované nasledovné archetypy (Hreško, Petluš, eds., 2015):

- rovín a nív (napr. Komárno, Plaveč a Rad);
- nížinných pahorkatín (napr. Nitra, Trnava, Kráľovský Chlmec, Brhlovce);
- kotlinových pahorkatín (napr. Oravská Polhora);
- zvlnených rovín a vrchovín (napr. Čajkov, Rybník);
- erózných brázd (napr. Becherov);
- pedimentových podvrchovín a pahorkatín (napr. Levoča);
- vrchovinového až vysočinového podhôrneho georeliéfu (napr. Ždiar, Malá Franková, Jezersko);
- planačno-rázochového georeliéfu (napr. Hriňová, Hradisko, Miroľa);
- erózných brázd v hornatinovom georeliéfe (napr. Liptovská Teplička);
- vrchoviny na okraji krasovej planiny (napr. Jablňov nad Turňou);
- nekrasových planín na okraji vysočinového podhôrneho georeliéfu (napr. Strelníky).

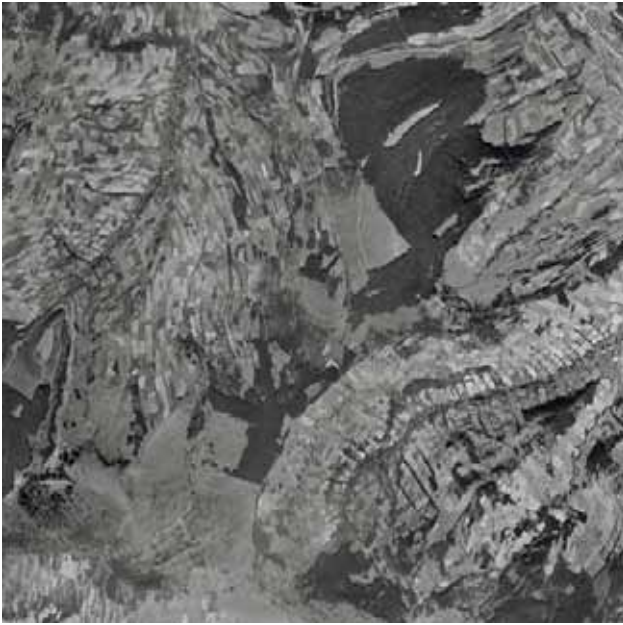
Obr. 1 a 2. Obec Rad na leteckých snímkach v roku 1949 (vľavo) a v roku 2007 (vpravo) s typickou zúženou šíjou meandra starého koryta rieky Tice, ktorý poskytol priaznivé podmienky na založenie vidieckeho sídla na vyvýšenom agradačnom vale. Na snímkach sú viditeľné zmeny predovšetkým vo využívaní krajiny, ktoré sa týkali najmä poľnohospodárskej krajiny (zmena maloblokovej ornej pôdy na veľkoblokové hospodárenie). Na úkor pôvodne poľnohospodárskej krajiny pribudli v malej miere zastavané plochy a tiež nelesná drevinová vegetácia. Zdroj: TÚ Banská Bystrica a Geodis Slovakia, spol. s r. o. (2010)

Nížinný kultúrno-sídlny archetyp k. ú. obce Rad

Medzi modelové územia nižinnej krajiny patrí napr. obec Rad. Podľa Miklósa, Izakovičovej a kol. (2006) patrí územie archetypu do geoekologického regiónu Východoslovenská rovina a je súčasťou reprezentatívneho geoekosystému riečnych nív. Územie obce predstavuje špecifický prípad archetypu sídla, ktoré sa vyvinulo na vyvýšenom, agradáciou formovanom chrbte na vnútornej strane takmer odseknutého meandra jednej z vetiev starého toku rieky Tice s vejárovitým usporiadaním prvkov druhotnej krajinnej štruktúry na vrchole meandra (obr. 1 a 2). Archetyp tak má zabezpečenú ochranu pred zvýšenými stavmi hladín podzemnej a povrchovej vody počas povodňových udalostí. V súčasnosti je táto hrozba znížená tým, že staré koryto Tice je od hlavného toku oddelené a k zvýšeným stavom hladiny v meandroch dochádza iba pri N-ročných prekročeníach prietokov na najbližších vodných tokoch Ondavy, Bodrogu alebo Latorice, kedy sa výrazne zdvíhajú aj hladiny podzemnej vody. Potenciálna povodňová hrozba by mohla nastať pri pretrhnutí hrádze počas vysokých kulminácií prietokov Latorice, prípadne Ondavy. Charakteristické sú rozsiahle odlesnené územia s výskytom veľkoblokovej, poľnohospodársky využívannej pôdy a zastúpením ekozologicky významných území, predovšetkým mokradí, riečnych ramien v rôznom stupni vývoja a zvyškov lužných lesov.

Stredohorský tradičný agrárny archetyp k. ú. obce Malá Franková a Jezersko

Medzi archetypy stredohorskej krajiny patria obce Malá Franková a Jezersko, reprezentujúce archetyp tradičnej agrárnej krajiny so symetrickým usporiadaním úzkopásových poličok v podmienkach erózných, fluvialne modelovaných dolín flyšovej vrchoviny. Horské obce Malá Franková a Jezersko sú situované do fluvialne rezaných dolín zo severovýchodnej strany monoklinálnej morfoštruktúry Spišskej Magury. Archetyp Malej Frankovej patrí podľa Miklósa, Izakovičovej a kol. (2006) do geoekologického regiónu Spišská Magura s riedkym osídlením a dominantnou lesohospodárskou funkciou. V menšej miere je región zameraný na poľnohospodársku výrobu na báze lúčno-pasienkového hospodárstva a živočíšnej výroby – chov oviec a hovädzieho dobytku. Podľa reprezentatívnych geoekosystémov je archetyp súčasťou členitých flyšových vrchovín až hornatín pôvodne s bukovo-jedľovými lesmi. Obec Malá Franková sa rozprestiera v rozvretej doline s vyvinutými plochými výbežkami chrbta z ľavej strany doliny a medzidolinovým chrbtom po pravej strane doliny. Tým sa dolina viacej rozširuje a umožňuje väčšiu dostupnosť využívania územia. Dolina prešla dvomi fázami zarezávania. Výsledkom je tak symetrické, vejárovité rozloženie parciel s pruhovitým vzorom. Nadmorská výška katastrálneho územia sa pohybuje v rozpätí 700 – 1 193 m. Obec

Obr. 3 a 4. Obce Malá Franková (na snímkach vľavo) a Jezersko (na snímkach vpravo) sú vymedzené ako príklad morfogeneticky príbuzných archetypov tradičnej agrárnej krajiny so symetrickým usporiadaním úzkopásových poličok v podmienkach erózných, fluviaľne modelovaných dolín flyšovej vrchoviny Spišskej Magury. Reprezentujú archetypy dolín stredohorského typu s koncentrickými, geometricky výrazne usporiadanými vzormi. Na snímke vľavo stav z roku 1949 a na snímke vpravo z roku 2007. Zdroj: TÚ Banská Bystrica a Geodis Slovakia, spol. s r. o. (2010)

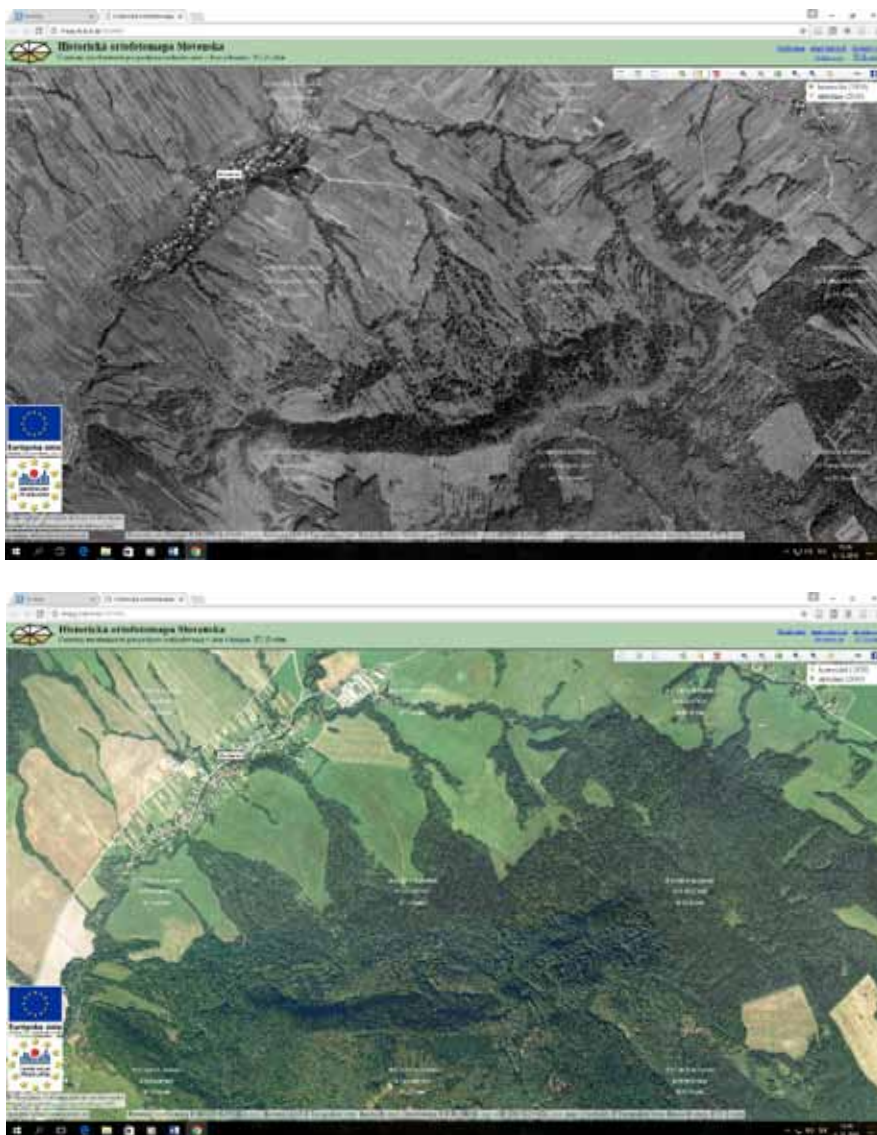

Obr. 5. Stredohorský becherovský archetyp je jedinečným príkladom asymetricky vyvinutých výmoľov v eróznej brázde severného výbežku Zborovskej kotliny medzi masívnymi chrbtami severovýchodnej časti pohoria Busova (vrch Javorina, 881 m n. m.) a Smilnianskeho vrchu (749 m n. m.) v Ondavskej vrchovine (2015). Foto: Juraj Hreško

Jezersko je situované východnejšie v úzkej fluvialne modelovanej doline v nadmorskej výške 660 – 1 176 m, ktorej svahy priamo spájajú chrbty s úzko vyvinutou nivou potoka. Severnú a severovýchodnú časť pohoria Spišskej Magury členia dlhé a rozvetvené erózne doliny, ktoré sa konzekventne zarezávajú do podložia pieskoviec a ílovcov naklonených v smere toku dolín. Veľká energia georeliéfu je daná aj relatívnym prevýšením povodia do 500 m – Frankovský potok ústí do Osturnianskeho potoka v 650 m n. m a Jezerský potok ústí do recipienta (potoka Rieka) v 650 m n. m., kým rozvodný chrbát dosahuje 1 150 – 1 195 m n. m. Fyziognomická textúra územia odráža sociálno-historickú génezu na báze pôvodných poddanských obcí z obdobia 16. – 17. storočia s výslednými vzormi pruhovitých poličiek usporiadaných kolmo na vrstevnice, zvýraznených lineárnymi vegetačnými formáciami na medziach a terasových stupňoch. Archetyp Malej Frankovej vznikol v rozvretej doline s vyvinutým plošinovým stupňom, ktorý oddeľuje chrbtové polohy a vlastné erózne svahy, ktoré spadajú na dno doliny. Vývoj osídlenia a činnosť človeka tak boli determinované zúženým priestorom a strmosťou svahov. Premietlo sa to aj do perovitého vzoru usporiadania úzkopásových parciel oddelených medzami, ktoré smerujú takmer kolmo, v smere spádových krieviek (obr. 3 a 4).

Stredohorský oráčinový archetyp k. ú. obce Becherov

Medzi archetypy stredohorskej krajiny patrí aj obec Becherov, ktorá je podľa Miklósa, Izakovičovej a kol. (2006) súčasťou geoekologického regiónu Busov a Ondavská vrchovina s reprezentatívnym geoekosystémom členitej flyšovej vrchoviny pôvodne s bukovo-jedľovým a bukovým lesom. Katastrálne územie obce reprezentuje špecifický prípad archetypu s asymetricky vyvinutým vzorom systému výmoľov, ktoré už historicky plnia drenážnu funkciu koncentrovaného povrchového odtoku (obr. 5).

Obr. 6 a 7. Dynamika vývoja stredohorského becherovského archetypu v podmienkach svahovej deformácie a hydrologickej siete výmoľov v podmienkach flyšovej vrchoviny Nízkych Beskýd. Na snímke hore stav z roku 1949 a na snímke dole z roku 2007. Zdroj: <http://mapy.tuzvo.sk/HOFM/>

Mohutné flyšové chrbty sú na okrajoch deformované hlboko založenými kryhovými zosuvmi s odlučnými hranami s výškou 30 – 80 m a poklesávajú do priestoru fluvialne modelovanej znížiny (obr. 6 a 7). Asymetriu georeliéfu a následne aj formy koncentrovaného odtoku povrchovej vody zvýraznil aj človek spôsobom využívania krajiny. Pravostranné erózne línie potokov sa viažu na pomerne ploché územie s malou členitosťou georeliéfu, využívané ako veľkabloková orná pôda s veľkým potenciálom objemu odtoku. Lavostranná časť potoka Kamenec, ktorý je recipientom územia, má podstatne exponovanejší georeliéf s výmoľmi a eróznymi ryhami, no potenciál objemu povrchového odtoku je evidentne

Obr. 8. Juhovýchodný svah pod vrchom Hlúpy (2 061 m n. m.) s odstráneným porastom kosodreviny výrazne deštruujú lavíny typu *gliding avalanche* – lavínové sklzy (2009). Foto: Juraj Hreško

nižší a predstavuje pomerne stabilné územie. Zdrojové časti výmoľov majú typické lievikovité formy vegetačných vzorov s podstatne vyšším retenčným efektom vody a stability svahov, ako je to v prípade protiľahlého územia.

Vysokohorský lúčny archetyp Belianske Tatry – Predné a Zadné Meďodoly

Vo vysokohorskej krajine sme vyčlenili archetyp vysokohorských lúč Belianske Tatry – Predné a Zadné Meďodoly (obr. 8). Sú typickým príkladom historického využívania krajiny na pasenie a kosenie a následnej revitalizácie vysokohorskej krajiny. S postupným opúšťaním vysokohorských pasienkov súviseli aj aktivity opätovného vysádzania kosodreviny aj lesných porastov na

územiach, kde došlo k ich odstráneniu. Procesy výrubu, vypalovania, pasenia a lokálneho vysádzania mali významný vplyv aj na rozvoj ďalších dynamických procesov, akými sú lavíny a sutinové prúdy. Pastierstvo prispelo významnou mierou k plošnému rozšíreniu lavínových areálov prakticky vo všetkých vysokých pohoriach Slovenska s výskytom hôľneho a bralno-hôľneho georeliéfu. Podľa geomorfologického členenia sú Belianske Tatry časťou podcelku Východných Tatier v rámci celku Tatry a Fatransko-tatranskej oblasti (Mazúr, Lukniš, 1986). Typickou črtou Belianskych Tatier je podľa Lukniša (1977) kvestový georeliéf na naklonenej štruktúre mezozoického obalu Tatier. V morfoskulptúre dominuje striedanie hôľneho a bralného georeliéfu, čo súvisí s rôznou odolnosťou vápencov, kremencov a bridlíc. Najvyššie polohy hrebe-

ňa Belianskych Tatier predstavujú morfológické dominy vrcholov Havrana (2 151,5 m n. m.) a Ždiarskej vidly (2 146 m n. m.). Západný, exponovanejší hrebeň je od východného oddelený širokým sedlom v 1 830 m n. m. a samotné Belianske Tatry od Vysokých Tatier oddeľuje výrazná zníženina Kopského sedla (1 750 m n. m.).

Dominantným procesom archetypu vysokohorskej krajiny Belianskych Tatier sú lavíny, ku ktorým sa pridružujú procesy spojené s niváciou a následné svahovo-gravitačné procesy. V sedlových polohách a na exponovaných výbežkoch chrbtov sa uplatňujú procesy eolickej deflácie. Relatívne stabilná krajinná štruktúra Belianskych Tatier s gradientovým usporiadaním vegetačných stupňov sa v súčasnosti prejavuje nesúrodým rozšírením vegetačnej pokrývky s častým výskytom deštruovaných areálov pôdno-zvetralinovej vrstvy. Najčastejšie sú to oblasti odtrhových zón lavín, konkrétne časti svahov s dlhodobým účinkom roztopajúcej sa vody zo snehových polí, lokality s výskytom lavín typu *gliding avalanche* (lavínový sklz), pri ktorých dochádza k odstraňovaniu vegetácie, pôdy aj zvetralinovej časti horninového podložia (obr. 8).

Historické vplyvy človeka na území Belianskych Tatier súvisia s postupnou kolonizáciou ich okolia, predovšetkým Ždiaru, Lendaku a Javoriny. Neskôr to boli aktivity súvisiace s ťažbou železnej rudy, keď boli v roku 1759 založené na území dnešnej Javoriny hámre. Tie však koncom 19. storočia zanikli. Podstatne dlhšiu históriu mala ťažba dreva na výrobu dreveného uhlia a expanzia pastierstva nad hranicu lesa až do vrcholových polôh, čo dokumentujú zvyšky zábran a ohrád na vrchole Havrana. V roku 1949 do procesu zmien krajiny významne zasiahol vznik Tatranského národného parku a definitívne ukončenie pastierskej činnosti. S obdobím činnosti človeka v oblasti Belianskych Tatier súvisí akcelerácia komplexu morfológických procesov. Svahy dolín Zadných a Predných Meďodolov boli postihnuté odstraňovaním porastov kosodreviny a znižovaním hornej hranice lesa. Následne došlo k fragmentácii vegetačnej pokrývky a narušeniu kontinua vo vývoji hraníc jednotlivých vegetačných stupňov. Dominantným vzorom krajinnéj štruktúry sú koridory lavínových dráh so širokými vejárovitými zdrojovými zónami v podvrcholových a podhrebeňových polohách. Často sú rozvetvené a napájané podružnými zdrojovými zónami, čo je podmienené pásovým usporiadaním bralných foriem a skalných stupňov. Aktivity súčasných morfológických procesov je vo veľkej miere odzovom na historické vplyvy človeka vo vysokohorskom prostredí a meniace sa klimatické podmienky (Hreško et al., 2009, Hreško a kol., 2011).

* * *

Na význam prírodno-kultúrnych archetypov upozorňuje aj Európsky dohovor o krajine, v ktorom sa zdôrazňuje potreba hodnotenia a ochrany krajinného rázu,

zvlášť v podmienkach výskytu historických prvkov krajiny. Koncept archetypu krajiny predstavuje originálny prístup ku komplexnému poznaniu vývoja krajiny a pochopeniu procesov, ktoré boli určujúce pri formovaní súčasnej krajinnéj štruktúry. Modelové územia, identifikované v rôznych typoch krajiny, reprezentujú diverzitu krajinných prvkov a škálu vplyvov človeka na krajinu tak, aby bol objasnený vzťah medzi štruktúrou krajiny, vzormi krajinných prvkov a procesmi, ktoré boli pre ich vznik určujúce.

Výskumom archetypov sa potvrdilo, že objektívne poznanie vývoja krajiny vyžaduje integrovaný prístup k hodnoteniu významnosti faktorov a podmienok, v ktorých sa krajina mení. Dôležité je akceptovať prírodné a priestorové podmienky, ako aj historické a sociálno-ekonomické faktory, ktoré determinovali charakter zmien a následne aj priestorové usporiadanie krajinných prvkov.

Identifikované archetypy krajiny reflektujú možné riziká súvisiace s využívaním krajiny, príp. rešpektujú potrebu zachovania stability krajiny v súlade s limitmi georeliéfu krajiny, geologickej štruktúry, morfológického potenciálu, dynamiky povrchového odtoku a povodňovej hrozby. Konkrétne prejavy limitov sa uplatňujú v priestorovom usporiadaní krajinných prvkov, v polohe a geometrii vzorov krajinnéj štruktúry.

Manažmentové opatrenia, ktoré by sa mali uplatňovať vo vzťahu k archetypom krajiny, by mali vychádzať z nasledujúcich zásad:

1. rešpektovať Európsky dohovor o krajine, a to zabezpečením pravidelnej starostlivosti o krajinu s cieľom usmerňovať a zosúladiť zmeny, ktoré sú výsledkom sociálnych, hospodárskych a environmentálnych procesov;
2. zachovať charakteristický vzhľad krajiny prostredníctvom ochrany existujúcich významných krajinných prvkov;
3. chrániť a zachovať historické krajinné štruktúry, čím by sa zvýšila identita obyvateľov k územiu a zvyšovalo sa povedomie ľudí o krajine;
4. pri navrhovaní manažmentových zásahov do krajiny zapojiť širokú verejnosť, predovšetkým vlastníkov a užívateľov pôdy, miestne a regionálne orgány samosprávy.

Pre jednotlivé socioekonomické sektory by sa mohli uplatňovať nasledovné manažmentové opatrenia, vhodné aj na zachovanie archetypov krajiny Slovenska:

1. *pre poľnohospodársky využívané územia:*

- podporovať tradičné spôsoby hospodárenia na pôde;
- citlivo riešiť zachovanie zvyškov extenzívnych foriem využívania poľnohospodárskej pôdy vrátane vinohradníctva a ovocinárstva;
- dôsledne plniť podmienky manažmentu lúk a pasienkov v kontexte agroenvironmentálnych opatrení (pravidelné kosenie a pasenie);
- zachovať v krajine vegetačné a antropogénne prvky

s významnou estetickou, hydrologickou a protieróznou funkciou;

- minimalizovať rozširovanie zarastania lúk a pasienkov;
- v rámci projektov pozemkových úprav minimalizovať sceľovanie pozemkov, navrhovať opatrenia a spoločné zariadenia na zlepšenie vodozádržnej a protieróznej funkcie;
- diverzifikovať poľnohospodársku výrobu a minimalizovať uniformitu pestovaných plodín;
- zavádzať nové formy hospodárenia na báze pestovania liečivých rastlín;

2. *pre lesohospodársky využívané územia:*

- minimalizovať holorubné formy ťažby dreva;
- dodržiavať lesohospodárske plány s dôrazom na odporúčania ochrany prírody a vodného hospodárstva;
- minimalizovať zásahy do okrajov lesných porastov na kontakte s poľnohospodárskou pôdou;
- chrániť lesné porasty v polohách záverov dolín, kde prevláda koncentrovaný povrchový odtok a zvyšuje sa riziko vzniku svahových porúch;
- pri obnove lesov zvyšovať podiel listnatých druhov kvôli zvýšeniu stability svahov;
- minimalizovať budovanie ďalších lesných ciest a zväznic v kontexte protipovodňovej ochrany;
- neťažiť a nelikvidovať brehovú vegetáciu vodných tokov aj na lesnom pôdnom fonde;
- prehodnotiť niektoré sukcesiou zalesnené pasienky a lúky na preradenie do lesného pôdneho fondu;

3. *pre územia s potenciálom pre cestovný ruch a turizmus:*

- podporovať formy extenzívnych foriem cestovného ruchu s malou koncentráciou návštevníkov bez narúšania rázu krajiny a lokálnej architektúry sídel;
- podporovať diverzifikáciu cestovného ruchu a turistických aktivít tak, aby sa nezvyšoval tlak na krajinu a biodiverzitu;
- minimalizovať rozvoj infraštruktúry vrátane hotelov a penziónov na územiach s výskytom historických prvkov štruktúry krajiny;
- pri výbere a zakladaní turistických trás a chodníkov brať do úvahy vhodné svahovo stabilizačné a protierózne kritériá;
- v rámci rozvoja cestovného ruchu podporovať aj miestnu kultúru, tradičné remeslá a aktivity v oblasti folklóru;

4. *pre vodohospodársky využívané územia:*

- pri protipovodňovej ochrane vychádzať z projektov integrovaného manažmentu povodia a krajiny;

5. *pre rozvoj urbanizácie:*

- pri tvorbe územných plánov rešpektovať morfolo- gický potenciál územia, zvlášť stabilitu svahov a procesy spojené s povrchovým odtokom;
- minimalizovať zásahy a záber pôdy s výskytom záhrad, vinogradov, prvkov historickej krajinej štruktúry a vegetačných formácií vrátane solitérov;
- podporovať zachovanie pôvodnej stavebnej architek-

túry a limitovať výstavbu penziónov bez architektonického a krajinnno-estetického posúdenia objektov, resp. zón výstavby;

6. *pre dopravu v územiach:*

- minimalizovať rozširovanie cestných komunikácií a ich ďalšie budovanie; zamerať sa na ich skvalitnenie a vhodné prepojenie s odstavnými plochami a parkoviskami;
- minimalizovať prvky s protieróznou a vodozádržnou funkciou prostredníctvom nových dopravných komunikácií a ciest navrhovaných v rámci projektov pozemkových úprav;
- projektovať samotné cesty tak, aby nespôsobovali povodňové udalosti, neurýchlňovali povrchový odtok a neznižovali stabilitu svahov;

7. *pre územia s ťažbou a spracovaním nerastných surovín:*

- neznižovať súčasnú kvalitu krajinného obrazu a neohrozovať prvky historickej krajinej štruktúry ťažbou nerastných surovín a ich spracovaním;
- minimalizovať dosah objektov súvisiacich s ťažbou na vodné toky a vodné zdroje.

Tento príspevok vznikol s podporou Agentúry na podporu výskumu a vývoja na projekt APVV-0669-11 Atlas archetypov krajiny Slovenska a Vedeckej grantovej agentúry MŠV-VaŠ SR a SAV na projekt č. 1/0496/16 Hodnotenie prírodného kapitálu, biodiverzity a ekosystémových služieb na Slovensku – základ pre uplatňovanie.

Literatúra

- Gojda, M.: Archeologie krajiny, vývoj archetypů kulturní krajiny. Praha: Academia, 2000, 238 s.
- Hreško, J., Bugár, G., Petrovič, F.: Changes of Vegetation and Soil Cover in Alpine Zone Due to Anthropogenic and Geomorphological Processes. Landform Analysis, 2009, 18, 10, p. 39 – 49.
- Hreško, J., Kanásová, D., Petrovič, F.: Archetypy krajiny ako prvky historickej krajinej štruktúry Slovenska. In: Pucherová, Z., Vanková, V. (ed.): Problémy ochrany a využívania krajiny – Teórie, metódy a aplikácie. Zborník vedeckých prác. Nitra: Združenie BIOSFÉRA, 2010, s. 117 – 132.
- Hreško, J., Bugár, G., Mačutek, J., Petrovič, F.: Morfodynamické prejavy lavín a nivačných procesov v oblasti Belianskych Tatier. Životné prostredie, 2011, 45, 2, s. 78 – 82.
- Hreško, J., Petluš, P. (eds.): Atlas archetypov krajiny Slovenska. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2015, 114 s.
- Lukniš, M.: Geografia Jura pri Bratislave. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 1977, 211 s.
- Mazúr, E., Lukniš, M.: Geomorfologické členenie SSR a ČSSR. Časť Slovensko. Bratislava: Slovenská kartografia, 1986, mapa.
- Mičian, L.: Všeobecná pedogeografia. Skriptá. Bratislava: Prírodovedecká fakulta UK v Bratislave, 1977, 154 s.
- Miklós, L., Izakovičová, Z. a kol.: Atlas reprezentatívnych geoko- systémov Slovenska. Bratislava: ÚKE SAV, 2006, 123 s.

prof. RNDr. Juraj Hreško, PhD., jhresko@ukf.sk

Ing. Regina Mišovičová, PhD., rmisovicova@ukf.sk

Katedra ekológie a environmentalistiky Fakulty prírodných vied Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Tr. A. Hlinku 1, 949 01 Nitra